Theories and criticism in Arabic literature
The Third Year, Number ١١, Autumn١٤٠٢
Pp:٦٥- ٨٢

Research Paper

DOI: ١٠.٢٢٠٣٤/JRAL.٢٠٢٥.٥٦١٩٧٦.١٠٨٢

Progressive Approaches to Women in the Short Fiction of Martyr Bint al-Huda al-Sadr

Seyyed Ruhollah Hosseini [١]
Seyyed Mehdi Nouri Kizghan[٢]

(Received: ٢٠٢٥,١١,٢٥ ,Accepted: ٢٠٢٥,١٢,١٠)

Abstract

Martyr Bint al-Huda al-Sadr was an Iraqi writer, poet, and political activist who devoted her life to struggle in pursuit of her ideological and Islamic goals. Through her narrative works, she sought to convey profound Islamic concepts to the younger generation in an engaging and effective literary form, contributing to the revival of Muslim women's identity. This article examines the progressive approaches to women in the short fiction of Martyr Bint al-Huda al-Sadr and aims to elucidate how, as a progressive Muslim woman, she influenced the re-representation of women's roles in contemporary Islamic society. The study adopts a content analysis methodology in reading her narrative texts, alongside an examination of her cultural and social ideas and viewpoints. The findings indicate that, by emphasizing the role of motherhood and the upbringing of future generations, advocating the active participation of women in social, political, and scientific spheres, and critiquing Western feminism, al-Sadr succeeded in presenting a balanced, locally grounded model for the empowerment of Muslim women rooted in Islamic values. Within this framework, equality in rights between men and women is emphasized, while natural differences and women's independent identity are preserved. The results further demonstrate that the narrative works of Bint al-Huda al-Sadr functioned as an instrument for shaping a reformist discourse aimed at reviving Muslim women's identity and sense of responsibility, while confronting the challenges posed by modernity and Western feminism.

Keywords: Bint al-Huda al-Sadr; progressivism; Muslim women; narrative literature; feminism; women's roles; Islam.

---

١. PhD, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Humanities, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran, Email: seyedrohallahhoseini٨@gmail.com

٢. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Humanities, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran, Email: sm.nori@hsu.ac.ir (Responsible author)

© The Author(s). **Publisher**: Kosar University

التنظيرات و النقد في الأدب العربي

السنة الثالثة، العدد ١١، خريف ١٤٠٢

صص: ٨٢-٦٥

DOI: ١٠.٢٢٠٣٤/JRAL.٢٠٢٥.٥٦١٩٧٦.١٠٨٢

رویکردهای ترقی‌خواهانه زن در آثار داستانی شهیده بنت‌الهدی صدر

سید روح‌الله حسینی [۱]

سید مهدی نوری کیذقانی [۲]

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴,۰۹,۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴,۰۹,۱۹)

چکیده

شهیده بنت‌الهدی صدر، بانوی نویسنده، شاعر و فعال سیاسی عراقی بود که زندگی‌اش را وقف مبارزه در راه اهداف عقیدتی و اسلامی خویش کرد. او با خلق آثار داستانی کوشید تا مفاهیم عمیق اسلامی را در قالب قصه، برای احیای هویت زن مسلمان به شیوه‌ای مؤثر و جذاب به نسل نو منتقل کند. مقاله حاضر به بررسی رویکردهای ترقی‌خواهانه نسبت به زن در آثار داستانی شهیده بنت‌الهدی صدر می‌پردازد. هدف تحقیق تبیین چگونگی تأثیرگذاری وی به عنوان یک زن مسلمان ترقی‌خواه در بازنمایی نقش زن در جامعه اسلامی معاصر است. روش پژوهش تحلیل محتوایی آثار داستانی و بررسی اندیشه‌ها و آرای فرهنگی- اجتماعی بنت‌الهدی صدر است. یافته‌ها نشان می‌دهد که وی با تأکید بر نقش مادری و تربیت نسل، نیاز به حضور فعال زنان در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی و علمی، و نقد فمینیسم غربی، توانسته است الگویی بومی و متعادل، متکی بر ارزش‌های اسلامی، برای توانمندسازی زن مسلمان ارائه نماید. در این رویکرد، تساوی حقوق زن و مرد مورد تأکید است اما بر حفظ تفاوت‌های طبیعی و هویت مستقل زن نیز پای فشرده می‌شود. نتایج پژوهش بیانگر آن است که آثار داستانی بنت‌الهدی صدر ابزاری برای ایجاد گفتمان اصلاح‌گرایانه در راستای احیای هویت و مسئولیت زن مسلمان و مقابله با چالش‌های مدرنیته و فمینیسم غربی است.

واژگان کلیدی: بنت‌الهدی صدر، ترقی‌خواهی، زن مسلمان، ادبیات داستانی، فمینیسم، نقش زن، اسلام.

---

۱. دکتری گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران، ایمیل: seyedrohallahhoseini۸@gmail.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران، ایمیل: sm.nori@hsu.ac.ir (نویسنده مسئول)

© حق مولف نویسندگان **ناشر:** دانشگاه کوثر

۱. مقدمه

زنان در طول تاریخ هر زمانی که شرایط مناسب فراهم بوده، توانسته‌اند در قالب پندار، گفتار و رفتار همواره در میادین مختلف بشری واقعیت توانمندی‌های خود را به تصویر بکشند. اگرچه شرایط حقیقی و حقوقی زن در مسیر طولانی تاریخ، دستخوش دیدگاه‌های غیرمنصفانهٔ برخاسته از آداب و رسوم متعصبانه و یا برداشت‌های دینی جاهلانه بوده، اما در عین حال زنانی در این مسیر قد برافراشته و به ایفای نقش در جامعه پرداخته‌اند. قبل از ظهور اسلام، زن به جایگاه اصلی خویش دست نیازیده بود تا اینکه با ظهور اسلام، بارقه‌های امید بر وجود شایسته زن و زنان شایسته پرتوافکن شد و زنان در عرصه‌های مختلف به ایفای نقش پرداختند.

بنت‌الهدی صدر در طی دهه‌های اخیر با در پیش گرفتن اسلوب‌های مختلف اجتماعی- فرهنگی، به ایفای نقش برجسته در کسوت یک زن مسلمان نمود. رویکرد علمی و اعتقادی بنت‌الهدی و چالش‌های پیش روی وی، چگونگی به چالش کشاندن عقب‌ماندگی‌های جامعه اسلامی و نیز تلاش‌های بی‌سابقه وی درزمینه برجسته‌سازی نقش زن از جمله موضوعاتی است که به واکاوی مجدانه نیاز دارد. تحقیق پیش رو بر آن است تا پرده‌هایی از ابداعات و شیوه‌های نامبرده در خصوص تلاش در جهت نگاه نو به نقش زن در زمان و جامعه خود بردارد. روش پژوهش در این مقاله بر پایه تحلیل محتوایی آثار داستانی شهیده بنت‌الهدی صدر می‌باشد. این روش شامل بررسی دقیق متون داستانی و بازخوانی فکری و فرهنگی اندیشه‌ها و رویکردهای نویسنده در حوزه زنان و نقش آنان در جامعه اسلامی معاصر است. علاوه بر این، پژوهش با رویکرد کیفی و با مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های اسلامی و نقد فمینیسم غربی انجام شده است تا چارچوبی متعادل و بومی برای توانمندسازی زن مسلمان ترسیم شود. این تحلیل مفهومی و متنی به فهم عمیق‌تر تأثیر آثار داستانی در ایجاد گفتمان اجتماعی و اصلاح نگرش‌ها نسبت به جایگاه زن کمک می‌کند.

بنت‌الهدی صدر با در پیش گرفتن دیدگاهی مترقی در قبال زن، توانست نقش مؤثری در خدمت‌رسانی زنان به‌ویژه قشر تحصیل‌کرده جامعه اسلامی در جهان عرب علی‌الخصوص عراق ایفا نماید. در کنار فرصت‌ها، میزان خطرات پیش روی تفکر مترقی وی به خوبی بیانگر این موضوع بود که می‌بایست قائل به تحول وضع خویشتن باشد و به دنبال استمرار دستاوردهای آن و در عین حال گسترده‌سازی دیدگاه‌ها در تحقق حقوق سیاسی و اجتماعی خود برای ایجاد یک جامعه برتر باشد، چنانچه ضرورت داشت نسبت به خطراتی که وی را تهدید می‌کند، آگاهی‌ها و اقدامات لازم را نیز پیش‌بینی و تدبیر کرده باشد. این امر در عرصه‌های سیاسی خود را بیشتر نشان می‌داد. «مشارکت سیاسی زنان از دو جهت دارای اهمیت است: یکی به لحاظ حقوقی و دیگری به لحاظ سیاسی و اجتماعی. جهت حقوقی آن به بررسی صورت‌های مشروع و قانونی فعالیت زنان برای تأثیر مستقیم یا غیرمستقیم در انتخاب حاکمان و شیوه و فرآیند حکومتی می‌پردازد. جهت سیاسی و اجتماعی آن ناظر به تحقق شرایط اجتماعی و برطرف نمودن موانع فرهنگی برای تحقق مشارکت سیاسی زنان است» (حکمت نیا، ۱۳۹۰: ۱۶۳).

۱-۱. پرسش‌های تحقیق

سؤالاتی که در اینجا مطرح می‌شود و تلاش می‌شود به آن‌ها پاسخی درخور داده شود، آن است که :

۱. بنت‌الهدی صدر چگونه توانست به‌عنوان یک زن ترقی‌خواه مسلمان، اقدامات مؤثری را ارائه نماید؟

۲. رویکرد بنت‌الهدی صدر در مواجهه با چالش‌های مدرنیته و حفظ هویت زن مسلمان در آثار داستانی وی چگونه است؟

۱-۳. پیشینهٔ پژوهش

در رابطه با آثار داستانی بنت الهدی پژوهش‌هایی انجام شده است که در زیر به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

سید روح الله حسینی، و احمد رضا حیدریان شهری، بررسی تطبیقی جایگاه "بی‌ایمانی" و "ایمان" در داستان‌های صادق هدایت و بنت الهدی صدر، مجله مطالعات ادبیات تطبیقی، زمستان ۱۳۹۱.

علی اصغر حبیبی، واکاوی شخصیت زنان در داستان‌های دو مجموعه ليتني كنت أعلم و الخالة الضائعة اثر بنت الهدی صدر، مجله لسان مبین، تابستان ۱۳۹۳.

مهدی جوانبخت، محمد میر و علی اصغر حبیبی، بازتاب اندیشه‌ها و مضامین دینی و قرآنی در داستان های کوتاه بنت‌الهدی صدر، پژوهش‌های قرآنی در ادبیات، پاییز و زمستان ۱۳۹۴.

مرتضی زارع برمی، فاطمه کاظمی و سمیه سلطانی، بازتاب اسلام در ادبیات داستانی عراق، مطالعه موردی: داستان‌های آمنه صدر، روانشناسی فرهنگی زن، پاییز ۱۳۹۵.

ماجدهٔ حمود، بنت الهدی و جمالیات القصهٔ، مجله رسالهٔ التقریب، محرم- ربیع الأول ۱۴۲۲ق.

سید مهدی نوری کیذقانی و سید روح الله حسینی، واکاوی تقابل اندیشه های اگزیستانسیالیستی در داستان های شهیده بنت‌الهدی صدر وصادق هدایت، مجله مطالعات میان رشته ای در زبان و ادبیات عربی، شهریور ۱۴۰۳.

تفاوت و تمایز پژوهش حاضر با این آثار در این است که پژوهش‌های مذکور به رویکردهای ترقی‌خواهانه صدر بر مبنای داستان‌های ایشان نپرداخته‌اند.

۲. زندگینامه بنت‌الهدی

بنت‌الهدی صدر در سال ۱۳۵۷ق در کاظمین به دنیا آمد. وی فرزند علامه حیدر صدر و خواهر شهید آیت‌الله سید محمدباقر صدر است. وی تحصیلات عالی خود را درزمینه ادبیات، اصول، فقه و علم حدیث در نجف اشرف نزد برادرانش سید اسماعیل و سید محمدباقر فراگرفت و با مطالعه در مباحث فقهی اخلاقی و تفسیر، به درجه اجتهاد نائل آمد. بنت‌الهدی صدر از سن ۱۲ سالگی نویسندگی را با انتشار مجله‌ای به نام جامعه که مجله‌ای دینی و فرهنگی و مخصوص زنان مسلمان بود، آغاز کرد. وی جهت احیای فرهنگ غنی اسلامی- شیعی و تربیت دختران و زنان مسلمان، مدارسی تحت عنوان الزهرا (سلام‌الله علیها) را در شهرهای بغداد و کاظمین راه‌اندازی کرد. علاوه بر این با تأسیس مرکز فرهنگی در کاظمین و برگزاری جلسات فرهنگی و مذهبی به ارشاد زنان مسلمان می‌پرداخت (کاظم‌زاده، ۱۴۳۳: ۶۹). سرانجام در سال ۱۴۰۰ ق بنت‌الهدی و برادرش آیت‌الله سید محمدباقر صدر توسط عمال رژیم عراق دستگیر شدند و سه روز بعد از دستگیری به شهادت رسیدند.

بنت‌الهدی ازنظر فکری متأثر از برادر شهیدش محمدباقر بود که یکی از بزرگ‌ترین اندیشمندان اسلامی در دوره معاصر است. «اعتقاد به کارآمدی دین در اداره همه شئون جامعه جوهر و درون‌مایه افکار و اندیشه‌های آیت‌الله سید محمدباقر صدر را تشکیل می‌دهد. در نگاه او اسلام بسته‌ای کامل در جایگاه هدایت و جهت دادن امت اسلامی به‌طرف اهداف عالی، الگوها و برتری بخشیدن بر دیگر جوامع

و مردمان است» (اسماعیلی، ۱۳۹۵: ۱۳۱– ۱۳۲). شهید صدر ایمان قاطع داشت که تا وقتی انسانی نمونه و اسوه که محور مسائل و هستی است تربت نشود، نمی‌توان حکومتی الگو را ایجاد کرد (الکاظمی، ۱۴۳۶ق: ۳۵).

این شهیده بزرگوار مانند برادرش از سلاح قلم و ذوق ادبی خود برای خدمت به اسلام یاری گرفت. او از محدود زنانی است که در قالب نگارش داستان‌های آیینی جذاب به تبیین اندیشه‌های ناب اسلامی و دفاع در برابر هجمه‌ها و شبهات زمان خویش پرداخت. استاد حکیم وی را بانوی قهرمان نجف معرفی می‌کند و می‌گوید: «وی شمشیر و قلم را باهم دارا بود و سوگند یادکرده بود که در برابر زورگویان بایستند و با قلم و اندیشه خود نسلی را تربیت کند که به عقیده اسلامی مسلح باشد» (الحکیم، ۱۴۳۷: ۸۶). ایشان در راه دفاع از اسلام و آرمان خویش چنان مصمم بود که دست از جان شسته بود. یکی از مراجع فعلی عراق از زبان وی نقل می‌کند که «من تا زمانی که مطمئنم که موضعم برای خدا و به خاطر اوست، زندگی و مرگ برایم یکسان است» (حسینی حائری، ۱۳۹۴: ۱۲۸). از مهم‌ترین آثار داستانی وی عبارت‌اند از «الفضيلة تنتصر»، «الخالة الضائعة»، «امرأتان و رجل»، «لقاء في المستشفى» (نعمانی، ۱۳۸۸: ۸۳).

۳. رویکردهای ترقی‌خواهانه زن در آثار داستانی شهیده بنت‌الهدی صدر

۳-۱. نقش مادری، فرصت‌ها و تهدیدها

از دیدگاه بنت‌الهدی صدر دختران در اکثر اوقات خود با مادرانشان حشر و نشر دارند، بنابراین مکتب مادرانه، تغذیه‌کننده مهم این عرصه برای تربیت فرزندان محسوب می‌شود. اما لزوماً کنار مادر بودن و تغذیه مناسب از مشرب وجودی وی کفایت نمی‌کند و تهدیداتی بر این فرصت‌ها مترتب است تا جایی که می‌توان گفت شرایط جدید پیش‌آمده باعث انحراف نقش مادرانه از این مهم شده است. پس باید اعتراف کرد که در عرصه زندگی ابزارهای جدیدی ورود کرده و این ابزارها سبک زندگی جدیدی را بر دختران امروزی و مادران آینده تحمیل می‌کند. «یکی از وسایل بسیار مهم و مؤثر تعلیم و تربیت، کتاب، مجله و روزنامه است... خواندن کتاب، مجله و روزنامه مقداری از اوقات قشر وسیعی از افراد را اشغال می‌کند و بدون شک در روح آن‌ها و طرز تفکرشان آثار خوب یا بدی خواهد گذاشت» (امینی،۱۳۷۳: ۱۳۸). بنت‌الهدی در داستان‌های مختلف خود بر این نکته پافشاری می‌کند که در این زمینه تلاش می‌شود باورها، آموزه‌ها و ایده‌آل‌های اسلامی، باورهای ایمانی و عفت عمومی تحت تأثیر قرار بگیرد و زنان مسلمان در این معرکه نابرابر، آماج تیرهای مسموم تبلیغاتی در سلسله حملات دشمنان اسلامی باشند. بنت‌الهدی صدر بر این باور است که فساد جوامع انسانی، فقدان ثبات در خانواده‌ها و از هم پاشیده شدن اصول اخلاقی و... همگی ناشی از غافل ماندن از مسئولیت‌های مادرانه بوده است: «فالاسلام مبدأ عالمي يصلح لكل عصر ومصر، ولا يمكن الخلود لمبدأ و رسالة تقوم علي السيادة. بهذه الروح والفكرة تمكن المسلمون أن يصلوا برسالتهم الي كسرى في ايوانه، و الى قيصر في أبراجه وحصونه، بعد أن يطهروا باسلامهم جميع الحضارات غير الاسلامية... فان للمراة المسلمة مواقف الخالدة في تاريخ الاسلام وبطولاته، وقد اثبتت جدارتها كمسلمة وشخصيتها كصاحبه رسالة» (صدر،۱۴۲۰: ۷۳).

ایجاد ادبیات به روز شده در محاوره مردم از جمله چالش‌های پیش روی بنت‌الهدی صدر است که وی بایستی از این مانع به خوبی عبور کند چرا که او در این بخش نیز با جامعه خفته زمانش دست به گریبان است. برداشت‌های علما از دین هم خود مقوله دیگری است. برخی از اندیشه‌های آنان بر ایجاد محدودیت زن صحه می‌گذارد و برخی از اندیشمندان اسلامی بر گستره طیف وسیعی از میادین

مشارکت برای زن تأکید می‌ورزند. دیدگاه خانواده صدر در عراق بر مبنای ایفای نقش زن در دایره وسیع فرهنگی اجتماعی استوار بوده است که نمود آن را در خود بنت‌الهدی می‌بینیم.

۳-۱-۱. مقابله فکری با فمینیسم

تجربه‌ای که زن عربی از تمدن غرب به خود دیده، به حدی جدید است که آثار مکتوب نویسندگان زن در این زمینه کمتر به چشم می‌خورد. نگاه امروزی که خود را سردمدار این عرصه به افکار عمومی قبولانده، در قالب مکتب فمینیسم خود را ارائه کرده است. «به طور کلی طرفداران فمینیسم سه جهت‌گیری اصلی را درباره موضوع مادری به نمایش گذاشته‌اند. جهت‌گیری نخست از آن فمینیست‌های رادیکال است که حتی طبیعی‌ترین جنبه‌های مادری یعنی بارداری، زایمان و شیردهی را مورد انتقاد قرار داده و آن را کارکردی صرفاً طبیعی و حیوانی که با امکان ارتقا و تعالی زن منافات دارد، معرفی کرده‌اند. برخی از آن‌ها از زنان می‌خواهند با استقبال از شیوه‌ها و فن‌آوری‌های نوین تولیدمثل مانند راه‌های جدید پیشگیری از بارداری، امکانات بارداری خارج از رحم و تولید نوزادان آزمایشگاهی خود را از قید و بندهای زیست‌شناسی زنانه و در نتیجه از وابستگی به مردان آزاد سازند. در جهت‌گیری دوم که موافقان بیشتری دارد، جنبه‌های طبیعی آشکار مادری پذیرفته می‌شود که بر حسب آن، اسناد وظایف مادری به مادران از ریشه‌های اجتماعی- فرهنگی سرچشمه می‌گیرد، نه عوامل طبیعی و زیست‌شناختی. جهت‌گیری سوم نیز به فمینیست‌های خانواده‌گرا و برخی جامعه‌شناسان زیستی فمینیست تعلق دارد. این گروه ضمن مخالفت با ساده‌انگاری سایر فمینیست‌ها در مورد نقش مادری، خواهان احیای این نقش شده و بر این باورند که زنان در مقایسه با مردان، درک سریع‌تر و حساسیت بیشتری نسبت به نیازهای نوزادان داشته و پیوندی نزدیک‌تر و طبیعی با تربیت فرزندان دارند» (بستان(نجفی)،۱۳۹۰: ۴۱-۴۲).

ترسیم هنرمندانه وضعیت واقعی زن اروپایی در برابر دیدگان مخاطب کاری است بس دشوار که بنت‌الهدی آن را در آینه نگاه زن مسلمان به نظاره می‌انگارد. بازگشت به خویشتن زن مسلمان از انگاره‌های قابل توجه وی می‌باشد، وی در مقایسه میان زن غرب و زن مسلمان می‌گوید: «فالمراة الغربية ليست سوى أداة طيعة في أيدي الرجال، لا تملك شيئا، ولا تستقل في أمر من الأمور، في الوقت الذي تتمتع فيه المرأة المسلمة بكيان مستقل أو شخصية ثابتة، لها حقها الكامل في التصرف بمالها وكيانها في الحياة» (صدر،۱۴۲۰: ۲۶).

بنت‌الهدی به خوبی می‌دانست زنی که بتواند شرایط خویشتن را در معرض تحول و تغییر قرار دهد و در کنار این روند به دنبال استمرار دستاوردهای آن باشد و در عین حال خواهان جامه عمل پوشیدن به اهداف تعریف شده در راستای حقوق سیاسی- اجتماعی خود برای ایجاد یک جامعه برتر باشد، بایستی در برابر خطرات احتمالی آگاهی‌های لازم را به دست آورده باشد. در یکی از داستان‌ها وی از زبان قهرمان زن داستان بیان می‌دارد که ساختمان‌های بلند و مجلل، جام‌های شراب و آلات موسیقی و سالن‌های مملو از لهو و پرده‌دری و شعار تساوی زن و مرد که در برخی جوامع غربی وجود دارد تنها دام‌هایی است برای فریب جوانان پاک‌سیرت: «كان أخذت الحقائق تنكشف لي واحدة بعد أخرى فإذا بهذه العمارات الناطحة للسحاب الساهرة للصبح على قرع الكؤوس وضرب الدفوف إذا بها تضم أفضع المعآصي وأهول المصائب، واذا بهذه النوادي الزاخرة بأشكال اللهو والمجون ما هي إلا أحابيل تضليل للشباب المخدوع، وعملية وأد لمستقبله وكيانه في الحياة، وإذا بهذا الجيل من النساء المزهوات بالمساواة مع الرجل إذا بهن لسن سوى سلعة رخيصة جدا بين أيدي الرجال يتحكم فيهن الرجل كما يريد ويبرزهن بالشكل الذي يهوي، وإذا بهذا الصخب في الحياة العامة، وهذا الركض وراء كل ما يسمى حضارة و كل ما يسمي تمدن، إذا به يخفي هما دفينا، مشاكل كبار يعجب بها المجتمع الغربي و كل من سار على شاكلته» (صدر،۱۴۲۰: ۲۴۷).

فمینیست‌ها برخلاف مواضع اعلامی زیبایی که در قبال حقوق زن به کار می‌برند اما در حقیقت مسیر بردگی زن را هموار می‌سازند در حالی‌که بنت‌الهدی که با یک موج فکری قوی فمینیستی در قبال حق و تکلیف زن در نقش‌های مختلف مادری، همسری و... مواجه است، در این عرصه تلاش می‌کند که دیدگاه واقعی اسلام را در قبال زن به بهترین وجهی ارائه نماید: «زن یکی از دو عنصر اساسی ایجاد مجموعه بشری است. ما وقتی از زن یاد می‌کنیم او را مکتب رشد و مربی نسل‌ها می‌دانیم. اگر او نباشد بشری بر روی زمین نخواهد بود. اسلام خواسته که در شریعت و احکام خود برای زن و جایگاه او در زندگی و جامعه جایگاه ویژه‌ای اختصاص دهد حال آنکه در همه نظام‌های قبل اسلام حق زن پایمال شده بود» (صدر،۱۴۲۰: ۶۱۰-۶۰۹).

۳-۲. ضرورت ایفای نقش زن در جامعه

بنت‌الهدی با نشان کردن آدرس‌های مختلفی در درازنای تاریخ از زنان برجسته در قرون مختلف به ویژه صدر اسلام و حتی اشاراتی که به ما قبل از اسلام دارد، درصدد اثبات این مهم است که اراده اصلی تحول بنیادین جامعه از مسیر توجه ویژه و ریشه‌دار به زن عبور می‌کند. بنت‌الهدی در مواضع مختلفی از آثار خود به طرح دیدگاه‌های اسلامی در خصوص زنان تحول‌آفرین می‌پردازد که هرکدام به نوبه خود منشأ اثرات و تغییر و تحولات ویژه در جوامع انسانی و اسلامی بودند. او به عنوان نمونه به برترین فرد خلقت پیامبر اعظم (ص) اشاره می‌کند که این بزرگ‌ترین معلم انسانیت با حمایت و فداکاری چندین زن برجسته وارد عرصه آموزش شده است. وی در تعبیری ادبی و زیبا به نقش بزرگ‌زنانی چون آمنه، حلیمه، فاطمه بنت اسد، خدیجه بنت خویلد در پرورش، رشد و تکامل و یاری پیامبر (ص) اشاره می‌کند: «آمنة عاكفة علي وليدها الغالي تفديه بالنفس والنفيس حتي بلغ السن الذي يتحدث به عليها... منذ أن ضمت حليمة ساعداها هذا اليتيم أحست أنه أصبح لها كل شيء و أحست آنها تود جادة أن تصبح له كل شيء أيضا... ولكن حليمة لم تكن تحتاج إلى أي توصية فقد ازدحمت في قلبها جميع عواطف الأمومة... و تكلفه فاطمة بنت أسد... تحله في المحل الرفيع من قلبها و رعايتها وتمد له يدالعون و الحدب بكل ما تستطيع... و فاطمة هي المرأة الثالثة في حياة الرسول العظيم فلم تكن تحس أن محمدا يختلف بقليل أو كثير عن أولادها الباقين... خديجة بنت خويلد كانت سيده نساء عصرها كمالا وجمالا ومكانة و كرامة، فهي سائلة دوحة ثابتة الفروع، و فرع شجرة عميقة الجذور» (صدر، ۱۴۲۰: ۵۹۱).

سیاست در جامعه اسلامی، مقوله قابل‌توجهی است که بنت‌الهدی صدر، در جنبش اسلامی جامعه خویش، بر روی آن تأکید دارد. آنچه که دیدگاه بنت‌الهدی را در خصوص سیاست با موضوعی بدیع همراه می سازد، هم مسیر بودن دیدگاه سیاسی وی در عرصه جامعه و سیاست ورزی عناصر دخیل در آن، با دیدگاهی است که امام خمینی از زاویه آن به سیاست نگریسته است. «از نظر امام خمینی سیاست به سه قسمت تقسیم می‌شود: ۱. سیاست شیطانی: این نوع سیاست ناظر به استخدام عنصر نیرنگ و دروغ در اداره جامعه است. ۲. سیاست حیوانی: در این نوع از سیاست دولت فقط در راستای تحقق نیازهای مادی جامعه تلاش می‌کند. ۳. سیاست اسلامی: در این نوع سیاست دولت علاوه بر تأمین نیازهای مادی و حیوانی انسان، باید در راستای شکوفایی ارزش‌های انسانی و معنویت نیز تلاش کند» (مقیمی،۱۳۸۴ : ۱۲۱). در این دیدگاه بنت‌الهدی صدر آمال آخرتی را در جانمایه سیاست تعبیه می‌کند: «به طور کلی سیاست عبارت است از هر نوع تدبیر و تلاش و فعالیت و تعمق و تفکر و اقدام فردی و جمعی برای کسب قدرت و به عهده گرفتن اداره امور کشور به نحوی‌که کشور و افراد آن در مسیر تحقق آمال و خواسته‌های خویش قرار گیرند» (مدنی،۱۳۷۴: ۹۲). هرچند نمونه‌های زیادی

وجود دارد که زن در ورود خود به عرصه اجتماع و سیاست به دلیل نبود زیر ساخت‌های مناسب از جمله عدم اولویت‌دهی در نقش‌ها، فقدان تکیه‌گاه‌های قانونی و... همواره با چالش‌هایی روبه‌رو بوده است. «در الگوی دینی بر مبنای اولویت درنقش‌ها مشارکت اجتماعی و سیاسی زنان بر پایه ضرورت‌ها و اولویت‌ها شکل می‌گیرد. با این حال، نبود سیاست‌گذاری همه‌جانبه، نبود قوانین بسنده که از این حضور به اندازه کافی حمایت کند –مانند قوانینی که هم به زنان در جهت اولویت مادری کمک برساند و هم سطح مشارکت راجح و مفید زنان را از میان نبرد و فقدان برنامه‌ریزی‌های غیر متضاد– به برخی آسیب‌ها در مشارکت یادشده دامن می‌زند» (علاسوند،۱۳۹۰: ۲۶۰). بنت‌الهدی با ظرافت از این مسیر پر چالش آثار خود را به‌گونه‌ای عبور می‌دهد که خواننده به‌آرامی وارد فضای سیاسی جامعه می‌شود، بدون اینکه نسبت به موانع پیشرو بی‌تفاوت باشد و یا از وجود آن‌ها احساس یاس و ناامیدی کند: او از اندیشه مبتنی بر بی‌تفاوتی زن نسبت به مسائل جامعه انتقاد می‌کند: «...فهي تفخر لكونها مسالمة لا تعرف للنقاش والجدل سبيلا و قد فاتها أن الجدل الشريف والنقاش الهادئ الناشئ عن عقيدة صحيحة مفخر يقلد صاحبه أكاليل الفخار لا كالجدل والنقاش حول قشور و سفاسف و عصبيات و عنصريات، فالساكت عن الحق شيطان أخرس» (صدر، ۱۴۲۰: ۵۵۲).

۳-۳. دانش لازمه و گمشده جامعه پیشرو

با مرور آثار داستانی و غیر داستان شهیده صدر در می‌یابیم که یکی از دغدغه‌های اصلی ایشان، ایجاد زمینه و بستر مناسب برای علم‌آموزی و رشد فرهنگ جامعه خاصه بانوان است. دانشی که پیامبر اکرم (ع) خیر دنیا و آخرت را در آن می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج۷۹:۱۷). و پیشوای صادق شیعیان علم‌آموز عامل و یاددهنده را در ملکوت آسمان‌ها عظیم یاد می‌کند (کلینی، ۱۴۲۱، ۱: ۸۶). بنت‌الهدی در آسیب‌شناسی جامعه اسلامی بر نقش دانش بانوان توجه ویژه دارد: «من نقاط ضعف متركزة أولا وبالذات على المراة المسلمة في هذا المجتمع، فهي أما أن تكون جاهلة قانعة بالجهل صابرة على ظلمة الفكر لا تعرف للثقافة بابا إلا أبواب التهتك والتحلل» وی یادآور می‌شود که جستن دانش واجبی است که نبی مکرم اسلام آن را از مرد و زن خواسته است: «بانوی مسلمان غافل است که به فرهنگ‌آموزی و طلب دانش دعوت شده است، دانش که پیامبر اعظم (ص) آن را بر هر مرد و زنی واجب نموده است» (همان). و در ادامه از غفلت بانوی مسلمان نسبت به قدرت خویش در جهت روشن‌سازی اندیشه‌ها رنج می‌برد: «گاه زن از قدرت خویش بر روشن‌سازی افکار و گسترش دایره معارف خود با شیوه‌های صحیح و یا اینکه دانش و فرهنگ دارد اما از حد تخصص خود فراتر نمی‌رود و نسبت به استفاده از این دانش برای خدمت به جامعه اسلامی احساس مسؤولیت نمی‌کند» (همان).

۳-۳-۱. میهن‌گرایی

بنت‌الهدی در مطالب معتنابهی از آثار خود در تلاشی هدفمند و با رویکرد فرهنگ‌سازی اسلامی، انرژی‌های خفته جامعه را مورد توجه دو چندان قرار داده و با ترویج روحیه فداکاری و ایثار و شهادت درصدد تقویت شرایط و زمینه‌های میهن‌پرستی برآمده است چراکه هیچ فرقی بین زن و مرد در موارد اجتماعی وجود ندارد. امری که از بطن قرآن استنباط می‌شود: «در موضوع روابط مشروع اجتماعی و روابط پسندیده، کمترین تفاوتی میان زن و مرد نیست... لا جناح عليكم فی ما فعلن فی انفسهن بالمعروف ... در موضوع اعمال و مزایای دینی در نظر اسلام یگانه منشأ اختلاف مقام و کرامت و احترام می‌باشد، که تفاوتی میان زن و مرد نیست» (طباطبایی، ۱۳۵۸: ۳۵). بدیهی است استمرار و گسترش روند چنین فرهنگی در زمینه آموزش و تربیت، فارغ از نظام‌سازی و ایجاد یک روند نظام‌مند، تلاشی علی و ابتر خواهد بود. بر همین اساس وی که در خانواده‌ای مذهبی– سیاسی چشم به جهان گشوده، به انجام فعالیت‌های سیستماتیک باورمند

است تا جایی که در زمینه تشکیل مؤسسات آموزشی و نهاده‌ای تربیتی در عراق، برای نوجوانان و جوانان در زمینه ایجاد تمایل به گرایش‌های اسلام و حفظ میهن و خاک سرزمین هم پافشاری می‌کند و هم قلم تشویق و ترغیب خود را به نگارش در می‌آورد. با توجه به شرایط پیچیده عراق و درهم تنیدگی امورات سیاسی نظامی اجتماعی و فرهنگی این کشور، نقش زن در عرصه آموزش و تربیت در سلسله آثار داستانی بنت‌الهدی جایگاه ویژه‌ای را به دست آورده است. این شرایط به‌صورت خودجوش در مسیری حرکت را آغاز کرده که تفکر زن را به سمت و سوی توکل و معنویات بیشتر رهنمون می‌سازد:

«عرفت أنني سوف انتهي وبسرعة! عرفت أن حياتي أصبحت تعد بالأيام، فما هي إلا مسالة وقت فقط، وإنها النهاية على كل حال من الأحوال، نعم النهاية، ولكنني الآن لا أفكر بالنهاية كما أفكر في البداية وفيما يفصل بينهما من أحداث فان ذلك يرتبط في الصميم مع الوضع الذي سوف تكون عليه النهاية، كما تقول الآية المباركة اللّهُ وَلِيُّ الّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ اذن عليّ أن أراجع نفسي و أحاسبها لأعرف ما الذي ينتظرني هناك؟ النور أم الظلمة؟ السرور أم الوحشة؟ القيود أم الانطلاق؟ ولهذا، فأنا الآن لا أفكر في النهاية كما أفكر في البداية ولكن ما هي البداية ومتى يحق لي أن أوقت بداية حياتي؟...و أنا أطلب المزيد من الفهم والمزيد من المعرفة. فأين وجدتها يا ترى؟ وجدتها في معرفة إسلامي الذي به أدين ووجدتها في قرآني الذي أعرف انه رسالتي السماوية في الحياة... فهرعت إلى هذا الرواء و أنا على لهفة الظمأ والحرمان...» (صدر، ۱۴۲۰: ۱۵۹).

۳-۴. نگاه به موضوعات بر محور واقع‌گرایانه

اصلاح جامعه از سوی مصلحان سوای واقع‌بینی امورات جاری آن کاری بس عبث است. آنچه که توانست بنت‌الهدی را در عرصه واقعیت‌گرایی جامعه اسلامی خود موفق گرداند، واقع‌گرایی و واقع‌بینی وی در خصوص مسائل پیرامونی جامعه بود. «پایمال کردن کرامت زن و نقض حقوق او، از ویژگی‌های جوامع اسلامی نیست بلکه وضعیت رایج در جوامع دیگر از مسیحی و غیر آن می‌باشد. واقعیت دردناک موجود و ماهیت زندگی زن در دنیای غیرمسلمان که به عنوان قانون و زندگی ایدئال معرفی می‌گردد، در این امر خلاصه می‌شود که زن به عنوان موجودی فیزیولوژیک، موضوع استمتاع جنسی و شکار مردان و خدمتکار خانه و کارگر مزرعه معرفی می‌شود، در حالی‌که در جوامع اسلامی وضعیت زن چنین نبوده است» (پزشکی، ۱۳۸۹: ۱۵۶). واقعیت درونی و بیرونی نگاه به زن، پایه و اساس ورود به مقوله ایجاد تحول در جامعه محسوب می‌گردد، چیزی که اگر برداشت مفهومی درستی از آن حاصل نگردد، دچار چالش واقع‌گرایی خواهد شد. بنت‌الهدی درباره این مهم، سعی خود را بر ارائه واقعیت‌های پیرامونی با رویکرد نگاه به آخرت بنا می‌کند:

«وما أراني الآن وأنا واقفة على أبواب الآخرة إلا مدفوعة إلى إقرار الحقيقة مهما كانت، حقيقة موقفي من الأحداث و واقع تفاعي معها على أساس الإيمان، لأن اللف والدوران ومحاولة تغطية الحقائق سوف لن يجديني نفعا وأنا في طريقي إلى المثول أمام الحاكم العادل حيث لا إنكار ولا إصرار، لا مغالطة ولا مواربة: [يوم تشهد عليهم ألسنتهم و أيديهم و أرجلهم بما كانوا يعملون] إذن فلأكن صريحة في محاسبة نفسي ودراستها ولأكن واقعية في تلك المحاسبة» (صدر، ۱۴۲۰: ۱۵۹).

۳-۵. تکلیف محوری، اساس پیشرفت جامعه

بی‌شک مرد و زن هر دو در رشد و تعالی جامعه نقش دارند؛ و حتی به قول برخی «نقش زن در سازندگی و تعلیم و تربیت و تشویق و ترغیب بیش از مرد است. فقط همتی دیگر باید از زنان، که پس از پیروزی بدست آمده راحت ننشینند بلکه به تلاش بیشتر برخاسته خود را بشناسند و به دیگران بشناسانند وگرنه از هدف اسلام دور خواهند گشت» (فیض کاشانی،۱۳۸۶: ۱۵۰).

نگاه بنت‌الهدی در ایجاد موج مسئولیت‌پذیری در جامعه اسلامی خود، یک نگاه ترقی‌خواهانه قلمداد می‌گردد. بر اساس دیدگاه اصیل اسلامی، وی نقش مؤثری را برای زن در جامعه در اداره امور مختلف مدیریتی حتی در حد مدیریت‌های کلان قائل است. اگرچه به لحاظ جامعه‌شناختی قالب جوامع شناخته‌شده در طول تاریخ تحت نفوذ و سیطره مردان بوده است، مردان وظایف و نقش‌ها را توزیع می‌نمودند و در خصوص وضعیت حقوق و مقررات به ایفای نقش می‌پرداختند و در این حال اداره سیاسی و اقتصادی جوامع را نیز بر عهده داشتند اما در عین‌حال بنت‌الهدی با نیم‌نگاهی به سوابق و پیشینه تاریخ اسلام و سرزمین‌های اسلامی، با ایجاد نوعی روشنگری و احساس مسئولیت‌پذیری، نمونه‌هایی از تاریخ را در آثار خود به نمایش می‌گذارد که قدرت مانور زنان را در عرصه مدیریت کلان در سطح خانواده و قبیله و بالاتر از آن به نمایش می‌گذارد. از دیدگاه وی زنان نه تنها در عرصه نظری می‌توانند ابراز وجود نمایند بلکه حتی می‌توانند قدرت مدیریتی خود را در عرصه یک سرزمین گسترده به ظهور برسانند. «در داستان‌های قرآنی، به زنانی برگزیده و ممتاز از جمله بلقیس دختر شرحبیل برمی‌خوریم که در فراست و هوش سرشار، و در توانایی بر درک حقایق بسیار دشوار، و در حل مسائل و رویدادهای اجتماعی و سیاسی بدان پایه و منزلت رسیده بودند که حتی بزرگ‌ترین مغزهای متفکر آن روزگار نمی‌توانستند کوچک‌ترین ایراد و اشکالی به پیشنهادها و نظراتشان وارد آورند و حتی می‌توان ادعا کرد که در مسائل اجتماعی و سیاسی، مافوق و برتری نداشتند» (فهیم کرمانی،۱۳۷۴: ۲۵). وی برای این موضوع شاهد مثال‌هایی را در پس‌زمینه ذهن نقاد خود می‌آورد که در زمره آیات سوره نمل به تصویر کشیده می‌شود «إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ» (نمل/۳۲). وی نقش زن را در میان اقشار جامعه به عنوان یک امر مغفول واقع شده مورد اشاره قرار می‌دهد و با نگاه به آیات قرآن‌کریم، نام بلقیس به عنوان دادرس حاکم بر سرزمین سبا را بارها مورد تلاوت روزانه خود قرار داده و این نمود در آثارش از برجستگی خاصی برخوردار است. او بلقیس‌های متعددی را در ذهن خلاق‌اش می‌پروراند و بر گستره زمین مورد کنکاش قرار می‌دهد. اگر در قرآن زنی توان فرمانروایی دارد، چرا زنان دیگر با استعدادهای متفاوت‌تر نتوانند در سرزمینی دیگر به مقام فرمانروایی برسند؟ دیدگاه اسلامی بنت‌الهدی تا آنجا به پیش می‌رود که نقش برجسته‌ای چون حاکم سبا را به عنوان بهترین مثال می‌تواند در ذهن بپروراند. بنت‌الهدی در ادامه آثار خود به چنین دیدگاه اسلامی- قرآنی که یک اصل مترقی است، پای می‌فشرد. (صدر، ۱۴۲۰: ۵۶).

۳-۶. وظیفه‌شناسی

بنت‌الهدی اقدام به ایجاد جنبش علمی، فرهنگی و اجتماعی در جامعه سنتی عراق نموده است. جامعه‌ای که زن به سختی می‌تواند حرفی برای گفتن داشته باشد. آن هم در یک بافت سنتی مذهبی پایدار و این هنر بنت‌الهدی است که نه تنها خود را به پیشتازی در این عرصه رسانده، بلکه با ایجاد سازوکار آموزشی- تربیتی دقیق و گسترده، جمع کثیری از بانوان مستعد عراقی را در این مسیر پر سنگلاخ با خود همراه و همگام نموده است. «این در حالی است که سیره معصومان (ع) نیز بر شرکت زنان در فعالیت‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دلالت دارد. از جمله فعالیت سیاسی حضرت فاطمه زهرا (س) در احقاق حق همسرش و تشکیل دادگاه تاریخی عظیم و رویارویی روشن با حاکمیت، و تلاش برای احقاق حق جامعه، چراکه وقتی رهبری شایسته از صحنه اجتماع کنار نهاده شود، حق جامعه که از داشتن آن رهبر بی‌بهره شده است، پایمال می‌شود» (جلالی کندری،۱۳۸۳: ۲۰۲). دایره فعالیت‌های بنت‌الهدی ناگزیر از ایجاد موجی طنین‌افکن در فضای آن روز عراق بوده است. نگاه تیزبین بنت‌الهدی شاهد دست‌های پشت پرده استعمار بود که بین نقش‌های اجتماعی دو جنس جامعه فاصله افکند. افسوس که این با هم بودن و پا به پای یکدیگر اجتماع را اداره کردن، برای استعمارگران و نیروهای غارتگر، به‌سختی گران آمد، تا اینکه دسیسه‌ها چیدند و پیمان‌ها شکستند و این اتحاد مقدس را نابود کردند و شخصیت زن را تحریف نمودند و دوباره به موجودی نه زنده که جانداری متحرک تبدیل ساختند. در حقیقت بنت‌الهدی صدر در جامعه اسلامی آن روز، روند پیش‌اهنگی قدرتمندی را از سوی زنان به نمایش گذارده چیزی که غرب هنوز هم در تقابل سنت و مدرنیته خود سردرگم است. باید یادآور شد که نگرش‌های محدودکننده نقش اجتماعی سیاسی زن خاص جامعه اسلامی و یا جوامع شرقی نبوده و نیست و متفکران فلسفی و سیاسی و علمای مذهبی غرب نیز تصویری مثبت از نقش اجتماعی سیاسی زن نداشتند. «هگل تفاوت میان زنان و مردان را مثل تفاوت میان حیوانات و نباتات می دانست و معتقد بود به محض اینکه زنان زمام حکومت را به دست گیرند، دولت دچار مخاطره می‌شود زیرا زنان اعمال خود را نه به موجب مقتضیات کلی (معقول) بلکه به حکم تمایلات و عقاید دلبخواهانه و جزئی تنظیم می‌کنند. ژان ژاک روسو در کتاب امیل می‌گوید: جستجوی حقایق انتزاعی و عقلی و مبادی اصول و علوم و دانش‌ها و هر آن چیزی که نیازمند تعمیم باشد، خارج از حد ادراک زن است. مطالعات زن باید کلا عملی باشد. وظیفه آن‌ها اعمال اصولی است که مردان کشف کرده‌اند» (آقایی بجستانی؛ روحانی مقدم، ۱۳۹۱: ۲۱۵). در اروپا دشمنی با جنبش زنان موج‌های پر نوسانی را طی کرده است. در برخی از نقاط کشورهای اروپایی این موج پررنگ‌تر بوده به ویژه در کشورهای کاتولیک مذهب نسبت به کشورهای پروتستان مذهب این امر از شدت بیشتری برخوردار بوده است. از نظر مذهبی استدلال می‌شد که شرکت زنان در زندگی عمومی و سیاسی موجب تضعیف رابطه آن‌ها با زندگی خانوادگی می‌شود. بنت‌الهدی با توجه به دایره گسترده آشنایی خود نسبت به فرهنگ‌های غربی و شرقی و به ویژه ارتباطات گسترده‌ای که با مهاجرین غرب داشته و نیز از طریق مطالعاتی که در خصوص دستاوردهای امروزین غرب به دست آورده، ناآشنا با فضای حاکم در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی غرب نیست. «فمینیسم یا جنبش به اصطلاح دفاع از حقوق زنان طوری به صحنه آمده که گویا باید به جنگ مردان بیاید و لذا فضای تفاهم و مودتی که خداوند بین زن و شوهر به وجود آورده است را به شدت تخریب می‌کند و از این طریق لذت و آرامشی را که یک خانواده می‌تواند با پذیرفتن حقوق متقابل زن و مرد، به وجود

آورد، به کلی از بین می‌برد، به طوری‌که پروفسور رابرت اج بورگ می‌گوید: «امروز با مشکلات زیادی که جنبش فمینیسم بر زنان تحمیل کرده یعنی آزادی‌ها و انتخاب‌های بی‌شمار و حیران‌کننده‌ای که بر سر راه زنان قرار داده، زنان جامعه را مجبور کرده برای تسکین آلام خویش، تئوری کهنه قرون وسطایی «توطئه مردان علیه زنان» را بپذیرند» (طاهرزاده، ۱۳۹۱: ۲۴۳).

«على مر الزمن و تعاقب السنين أخذت المراة المسلمة تفقد شخصيتها مرة أخرى وتبعد عن دورها الذي أتاحه لها الإسلام وذلك بنتيجة سوء فهمها الإسلام والبعد عن روحه ومفاهيمه من ناحية و بنتيجة تغذيه الثقافة الاستعمارية المسمومة المتناقضة للاسلام والتي لا تنطوي في الحقيقة إلا على القضاء على أصالة المرأة وأنوثتها وكرامتها كأنثى. والإسلام لا يقر هذا ولا ذاك فلا هو يفرض على المرأة أن تكون مهملة تماما في الوجود الاجتماعي كله لا لذنب جنته إلا أنوثتها ولا هو يفرض عليها التجرد عن أنوثتها ويعتبر أنوثتها عارا يجب أن تتخلص منه لتلتحق بقافلة الرجال، بل هو النظام الوحيد الذي أقر للمراة بخصائصها الطبيعية واعترف بها كانثى ثم لم يجعل هذه الأنوثة عيبا أو معيقا عن حصول المرأة على حقوقها وكرامتها الإنسانية أو عن مساهمتها في الحياة الفكرية والاجتماعيه في حدود العفة والفضيلة. فالإسلام يحفظ للمراة حقوقها وكرامتها لا انه يجردها من أنوثتها ليهبها تلك الكرامة كما تصنع الحضارة الغربية» (صدر، ۰۲۴۱، ۶۳۵).

او به خوبی می‌داند که جنبش پرشور و هیجانی فمنیستی زن که اکنون یکی از غوغا سالارترین رویکردهای زنانگی را در غرب یدک می‌کشد، نتیجه نگاه عادلانه به زن نبوده و از یک نوع نگاه متعادل در این خصوص سرچشمه نگرفته بلکه نتیجه تفریطی است که قرن‌های متمادی بر زن اروپایی رفته، چیزی که تاریخ اسلام در ۱۴۰۰ سال قبل عکس آن را شاهد بوده است. آنجا که بزرگ‌ترین رهبر مذهبی آن زمان پیامبر اعظم (ص) بر سر و دست دخترش بوسه زده و پرچم آن را به عنوان نماد احترام ذاتی به زن برافراشته است. «زن وظیفه دارد خود را براساس وظایف و ضوابط شرعی بسازد، صفات ویژگی‌های موردنظر اسلام را در خود پدید آورد، از طریق امر به معروف و نهی از منکر و تبشیر و انذار به سازندگی دیگران اقدام نموده و در امور سیاسی و اجتماعی و براساس ضوابط شرع به پیش رود و در کارهای مالی و اقتصادی حق دخالت و نظر داشته باشد» (ابوالفضلی کریزی، ۱۳۸۸: ۵۱).

۳-۷. نگاه چالشی به حضور زن در جامعه

بنت‌الهدی در مرافعه بین حق و باطل و بین خواب و بیداری و بین حرکت جامعه از رخوت و سستی به سمت تکاپو و پویایی، مسیر تفکر و شروع مسیر زندگی از نو و نیز پررنگ کردن حیات معنوی و کم کردن موج دنیاخواهی را در پیش می‌گیرد. او ماشینیزه شدن زن را در دنیای معاصر به معنای اجتماعی بودن وی نمی‌پندارد و تلاش وافری دارد که هیمنه و ابهت زن در جامعه آنگونه که بایسته است حفظ گردد. او صراحتاً بیان می‌دارد که حافظه اسلام باید زنان نقش‌آفرین در پی‌ریزی اندیشه و قوانین را به یاد آورد: «إن إختراق النساء لابواب المعرفة الدينية ليس ظاهرة جديدة، لكن المعضلة أن الذاكرة الاسلامية لا تتذكر النساء اللائي كان لهن أدوار بارزة في الفتوى و التشريع» (فرج، ۲۰۱۵: ۳۰۵). «در دنیای سرمایه‌داری و نظام اقتصادی حاکم بر غرب، هویت انسانی زنان مانند مردان در سیستم ماشینی و تکنولوژی جدید منحل شده و دقیقا همانند یک شرکت صاحب سرمایه (که به علت عدم رعایت قوانین رشد سرمایه به نفع قدرتمندان) ورشکست شده، سرمایه از او گرفته می‌شود و در نتیجه در نظام منحل می‌گردد، عمل می‌نماید. در چنین نگرشی، در واقع انسان، بالأخص زنان، همانند ابزارهای بی‌اراده‌ای هستند که همراه سایر ابزارهای مادی در اسارت هدف‌های سیستم سرمایه‌داری می‌باشند» (مکنون و صانع پور، ۱۳۷۴: ۲۲۶).

«و لماذا تظن ذلك وتفكر فيه؟! أنت الآن أبعد ما تكون عن الضياع... فأنت منذ الآن موجود كما لم توجد من قبل، إن حياتك الواقعية ابتدات منذ وقعت على حقيقة روحك بين مختلف التيارات، أنت لم تكن لتحيا في الواقع من قبل، ولكن أموالك هي التي كانت تحيا و تحييك معها، أما الأن فسوف تحيا أنت لالتحيا الثروة وتعيش لتتصرف فيها لاتتصرف هي فيك، أنت واقف على أبواب الحياة الواقعية لا الحياة المزيفة الضائعة» (صدر، ۱۴۲۰: ۱۱۲).

زن امروزی در دیدگاه بنت‌الهدی دیگر زن دوران جاهلیت نخست نیست که برایش اختیار و انتخابی متصور نباشد. بلکه اکنون در مقایسه با شرایط گذشته، آگاهی و علم بیشتری را به دست آورده است. هر چند بایستی علاوه بر در نظر گرفتن روحیات خاص زنان، به ویژگی‌های ظاهری و فیزیولوژی وی هم توجه داشت و کاری مالایطاق از وی طلب نکرد چراکه «المراة ریحانة و لیست بقهرمانة» (امام علی (ع)، ۱۳۸۲: ۳۸۲). او رسیدن به هدف را درست دریافته و برای دخل و تصرف در سرنوشت خویش عزم خود را جزم کرده است. بنت‌الهدی در تولید این مفهوم، با نظریات برادرش خود را عیار کرده درست در همان جایی که می‌گوید:«هر مسیر آگاهانه هدفی دارد و حرکت تمدن، غایتی دارد که به‌سوی محقق شدن آن روی می‌آورد و هر مسیر و حرکت هدفمند، نیرو و منبع شتابش را از هدفی می‌گیرد که به‌سوی این هدف و محقق شدن آن حرکت می‌کند، پس هدف همان نیرو و سوخت حرکت است» (صدر، ۱۳۸۸: ۱۶۷). «گروه‌های زنانه مستقل و مذهبی، چه دولتی و چه غیردولتی، باآنکه خدمات مفیدی از خود بر جای گذاشته‌اند، اما به‌طور عمده از دو ناحیه رنج می برند: ضعف بنیه علمی و بینشی و فقدان مکانیسم مناسب در موضوع شناسی مسائل جدید. از این‌رو یا فقط به ذکر کلیات و نکات مبهم اکتفا می‌کنند و یا آنکه به طور منفعلانه حرف‌های دیگران را تکرار می‌کنند. با کمی اغراق می‌توان ادعا نمود که ابتکار و نظریه‌پردازی مبتنی بر شناخت اصول ارزشی و واقعیت‌های عینی اکسیری نایافتنی در عرصه مسائل زنان بوده است» (زیبایی نژاد، ۱۳۹۰: ۱۸۸).

«إن التاريخ يحدثنا عن دور المرأة المسلمة في حياة الأمة وكيف آنها كانت تشهد الغزوات مع الرسول تداوي الجرحى و سقي العطشى، حتى آنها كانت تحمل السلاح في بعض الحالات بمرأى و مسمع من الرسول (صلى الله عليه وآله) وكان رسول الله (صلى الله عليه وآله) يسهم للنساء من الغنائم كما يسهم للرجال. ثم إن التاريخ يحدثنا أيضا عن سيدات مسلمات باشرن بمهة الدعوة إلى الدين، وعقدن الندوات للتوعية الدينية، روين الأحاديث عن الرسول، فسرن آيات القرآن الكريم، كل هذا يؤكد لنا أن الاسلام لم يعزل المراة عن الحياة، و لم يوجه أفكار المسلمين الى احتقار المرأة ونبذها... فان الإنسان إذا كان مؤمنا عاقلا عرف أن الفاقة الحقيقية هي الفاقة الروحية والحرمان الواقعي هو الحرمان الأدبي... هذه هي الفاقة وهذا هو الحرمان الحقيقيان اللذان يجريان على صاحبهما شتى أنواع الفاقة والحرمان في الحياة، و مع تمكن الإنسان من هذين العنصرين فإن العمل بانفتاح المستقبل أمامه سوف يصبح أملا منطقيا يهبه سعادة الانتظار و لذة ترقب الوضع الأفضل» (صدر، ۱۴۲۰ :۲۷۷).

۳-۸. خودباوری

آثار بنت‌الهدی صدر مملو از مطالبی پیرامون نقش زن در بستر مؤلفه‌های مختلف جامعه است. وی بر اساس دیدگاه اسلامی خود، بر این باور است که زنان علاوه بر نقش ارزشمندشان در خانواده به عنوان همسر و مادر، می‌توانند در تمامی تحولات اجتماعی کشورهای خود تأثیرگذار باشند. یکی از وظایف زنان همانند مردان، اصلاح جامعه است. خداوند در قرآن‌کریم بارها به طور یکسان به مردان و زنان

توصیه می‌کند تقوا پیشه کنند و از گناه کردن و انجام کارهای اشتباه برحذر باشند. بر اساس این آیات زنان نیز در اصلاح جامعه‌ی خود از انحرافات موجود، سهم قابل ملاحظه و تأثیرگذاری دارند. اما موضوعی که پیش‌روی زن مسلمان در مقوله حقوق خود وجود داشته و مورد نزاع فکری و عملی متفاوتی قرار داشته، عبارت از چالش تساوی و تشابه است که بنت‌الهدی صدر این مقوله را به عنوان یک بحث مبنایی مورد کنکاش قرار داده، تلاش می‌کند که در این خصوص نظر عادلانه و منصفانه اسلام را برای ایجاد یک رویکرد درست در فرایند آینده جامعه مورد بحث و بررسی قرار دهد. «با آغاز دهه هشتاد میلادی، اندیشه اسلامی با واقعیت‌های به شدت متغیری پیوند خورد که چالش‌هایی را در برابر آن نشان می‌دهد. از بارزترین ویژگی‌های این دوره، خیزش و بیداری گسترده اصول‌گرایی در جهان اسلام است. هر چند غرب در خارج از جهان اسلام همواره چالش‌ها و مشکلاتی را فراروی اندیشه اسلامی برانگیخته است اما از دهه هشتاد به بعد، غرب پژوهش‌های جدیدی را درباره جهان اسلام، اندیشه اسلامی و اصول‌گرایی اسلامی آغاز کرد. ماهیت دل‌مشغولی غرب در جهان اسلام و اندیشه اسلامی، معضلات و چالش‌های فکری و شناختی ایجاد می‌کند که از شیوه تعامل غرب با این بخش از پژوهش‌ها به دست می‌آید» (پزشکی، ۱۳۸۹: ۲۹). در این‌بین او معتقد است که تساوی غیر از تشابه می‌باشد. وی در این راستا پیوسته تلاش می‌کند آنچه را که غرب در این خصوص به چالش خورده، مورد ریشه‌یابی قرار دهد چراکه غرب تشابه را عین تساوی و تساوی را عین تشابه می‌داند.

«ان مقام المرأة هي متساوية وليست متشابهة لأن التساوي يختلف عن التشابه فالتشابه أمر غير ممكن لاختلاف تكوينهما و تباين استعداديهما، أما التساوي الذي هو ما يقتضيه العدل فهو موجود فإن حقوق المراة في الإسلام لا تقل عن حقوق الرجل بأي مجال من المجالات والفارق هو فارق الاختلاف فقط ... في المستوى الكلي لحقوق المرأة والرجل فهما متساويان ولكن غير متماثلان نظرا للاختلاف التكويني الموجود بينهما ولهذا نجد أن للمراة ما للرجل وعليها ما عليه في كافة مجالات العمل الدنيوية منها والأخروية فإن ما تجنيه المرأة من أجر على العبادة هو عين ما يجنيه الرجل و ما تعاقب به المرأة علي تركها للعبادة هو يعاقب به الرجل، و هذا يدلنا على أن حق المرأة مساو و مماثل لحق الرجل في حال و مساو وغير مشابه لحق الرجل في حال آخر، فهي تتشابه وتتساوي في مسيرة الإنسان لله، مسيرة المخلوق للخالق، وتتساوى و لا تتشابه في مسيرة الأحكام من الله للناس مسيرتها، من الخالق للمخلوقين» (صدر، ۱۴۲۰: ۴۹۲).

اختلاط فهم گفتمانی پیرامون نقش زن و مرد در بیداری، مشکلاتی را به صورت پیدا و پنهان بر جامعه تحمیل می‌کند که گاهی این شروع نامیمون، منجر به استمرار مشکلات عدیده طی قرون متمادی خواهد شد و این در غرب خود را نشان داده است. بر همین مبنا بنت‌الهدی با لطافت طبع و ظرافت فکر کوشیده است از همان ابتدا مبانی خود را به گونه‌ای چینش کند که در ادامه مسیر به مشکلات معرفتی و رفتاری برخورد نکند.

۳-۸-۱. بازیابی اصول اسلامی

در نهایت بنت‌الهدی صدر کلیه مفاهیم جمع‌آوری شده خود را در تصویرگری شاخص‌های بیداری اسلامی، بازیابی اصول اسلامی و بازگشت دوباره به مفاهیم محوری اسلام می‌بیند. دعوت همگانی وی با مخاطب قرار دادن دختران مسلمان با الگوگیری از زنان بزرگ جهان اسلام آذین‌بخش صفحات آثار داستانی اوست. آمنه بنت‌الهدی صدر خود از زنان مبارز، دانشمند، فرهنگی، شاعر و نویسنده بود. بنت‌الهدی به منظور تحقق رسالت اسلامی خویش، سرپرستی مدارس دخترانه ملی، نجف، کاظمین و بغداد را به عهده داشت و خلاصه

برای تبلیغات و ارشادات اسلامی که مسئولیتی عظیم است، از هر راه ممکن و فرصت مناسب حداکثر استفاده را می‌نمود» (صدر، ۱۳۶۸: ۱۸).

«فإلى الإسلام يا فتيات الإسلام و إلى الدعوة اليه يا حفيدات خديجة و الزهراء وبنات سكينة والحوراء فإن فيه الأمن والأمان و هو أعذب معين ننهل منه و أصفر غدير نرد فيه و لن ينخذل أو يرتد (فاشلا) من يدعو اليه ــ واليه فقط ــ أبدا فقد مرت على إسلامنا الحبيب أهوال واهوال على مر العصور، و منذ أشرق نوره في مكة (أم القرى) ولكنه خرج منها جميعا أوسع دعوة وأقوى حجة وأصلب عودا! فالله قد وعدنا النصر، والله لا يخلف الميعاد» (صدر، ۱۴۲۰: ۵۱۷-۵۱۶).

۴. نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با واکاوی آثار داستانی شهیده بنت‌الهدی صدر، رویکرد ترقی‌خواهانه او را در قبال مسأله زن در جامعه اسلامی مورد بررسی قرار داد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بنت‌الهدی با درکی عمیق از آموزه‌های اسلامی و شناختی واقع‌بینانه از نیازهای جامعه معاصر، رویکردی متعادل و تحول‌آفرین را دنبال می‌کرد. وی از یک‌سو با احیای مفاهیم اصیل اسلامی مانند تکلیف‌محوری، وظیفه‌شناسی و خودباوری، و از سوی دیگر با نقد گفتمان مسلط فمینیستی غرب، الگویی بدیل برای توانمندسازی زن مسلمان ارائه نمود.

بنت‌الهدی با تأکید بر تساوی بدون تشابه، راه میانه‌ای را در پیش گرفت که هم از انزوا و حاشیه‌نشینی زن در جامعه سنتی پرهیز می‌کرد و هم از تقلیل هویت زن به کالایی در نظام سرمایه‌داری غربی دوری می‌جست. او با الهام از شخصیت‌های تاریخی زن در اسلام، نشان داد که پیشرفت و تعالی زن نه در تقلید کورکورانه از الگوهای غربی، که در بازگشت به خویشتن و بازیابی هویت اصیل اسلامی نهفته است.

تمرکز وی بر آموزش، نقش مادری آگاهانه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، سه رکن اصلی پروژه فکری او را تشکیل می‌داد. از این منظر، داستان‌های او تنها یک اثر ادبی نبود، بلکه ابزاری برای بیداری، ایجاد گفتمان و تربیت نسل جدیدی از زنان مسلمان بود که می‌بایست هم در خانواده و هم در جامعه نقش‌آفرینی کنند.

در خاتمه می‌توان گفت که اندیشه بنت‌الهدی صدر، با تلفیق نوگرایی و اصالت‌گرایی، چارچوبی ارزشمند برای حل تعارضات سنت و مدرنیته در حوزه مسائل زنان ارائه می‌دهد. الگویی که نه تنها در عصر او، بلکه برای جامعه معاصر اسلامی نیز الهام‌بخش و راهگشا است و می‌تواند مبنای مناسبی برای تدوین الگوی اسلامی پیشرفت زن در جوامع اسلامی قرار گیرد.

منابع

قرآن کریم

نهج‌البلاغه

۱) ابوالفضلی کریزی، علیرضا. (۱۳۸۸). **نقش و جایگاه زن در خانواده**. مشهد: موسسه انتشاراتی خاتم.

۲) اسماعیلی، محمدمهدی. (۱۳۹۵). **تطور اندیشه سیاسی شیعه**. قم: نشر معارف.

۳) آقایی بجستانی، مریم؛ روحانی مقدم، محمد. (۱۳۹۱). **مشارکت سیاسی زن مسلمان، ارمغان بصیرت، (بررسی مبانی فقهی مشارکت زن مسلمان، زنان و بیداری اسلامی**. بی‌جا: موسسه فرهنگی ابناء روح‌الله (ره).

۴) امینی، ابراهیم. (۱۳۷۳). **اسلام و تعلیم و تربیت**. بی‌جا: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران.

۵) بستان(نجفی)، حسین. (۱۳۹۰). **اسلام و تفاوت‌های جنسیتی در نهادهای اجتماعی**. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۶) پزشکی، محمد. (۱۳۸۹). **صورت‌بندی مطالعات زنان در جهان اسلام**. تهران: پژوهشگاه علوم و اندیشه اسلامی.

۷) جلالی کندری، سهیلا. (۱۳۸۳). **زن، پرده‌نشینی یا حضور اجتماعی**. تهران: دانشگاه الزهرا (س).

۸) حسینی حائری، کاظم. (۱۳۹۴). **شهید صدر**. ترجمه سید مهدی نوری کیذقانی و زینب آذربو. قم: دفتر نشر معارف.

۹) حکمت نیا، محمود. (۱۳۹۰). **حقوق و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی زن**. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۱۰) الحکیم، السید حسن عیسی. (۱۴۳۷ق). **السید محمدباقر الصدر بین فلسفة الفکر و أصالة المعرفة التاریخیة**. النجف: المرکز الإسلامی الثقافی.

۱۱) زیبایی نژاد، محمدرضا. (۱۳۹۰). **درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام(بررسی مقایسه‌ای دیدگاه اسلام و غرب)**. قم: مرکز نشر هاجر.

۱۲) صدر، بنت‌الهدی. (۱۴۲۰). **المجموعة القصصیة الکاملة - صمود، صراع من واقع الحیاة**. قم: الزهیری.

۱۳) ----------. (۱۳۶۸). **شخصیت زن مسلمان**. ترجمه احمد صادقی اردستانی. تهران: حافظ.

۱۴) صدر، محمدباقر. (۱۳۸۲). **الاسلام یقود الحیاة**. قم: دارالصدر.

۱۵) علاسوند، فریبا. (۱۳۹۰). **زن در اسلام، مبانی، حقوق و تکالیف**. قم: مرکز نشر هاجر.

۱۶) فهیم کرمانی، مرتضی. (۱۳۷۴). **چهره زن در آیینه قرآن و تاریخ**. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۱۷) الکاظمی، عماد. (۱۴۳۶ق). **قراءة فی فکر السید الشهید محمدباقر الصدر**. کاظمیة: معالم الفکر.

۱۸) مدنی، سید جلال‌الدین. (۱۳۷۴). **مبانی و کلیات علوم سیاسی**. بی‌جا: نشر علامه طباطبایی.

۱۹) مقیمی، غلامحسین. (۱۳۸۴). **سیاست، رمزگشایی از یک مفهوم پر ابهام**. قم: موسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان.

۲۰) مهریزی، مهدی. (۱۳۸۱). **زن در اندیشه اسلامی**. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۲۱) نعمانی، محمدرضا. (۱۳۸۸). **سیره و راه شهیده بنت‌الهدی**. ترجمه نجیب الله نوری. قم: انتشارات جامعۀ المصطفی العالمیۀ.

مقالات

۲۲) طاهرزاده، اصغر. (۱۳۹۱). «زن، آنگونه که باید باشد». *لب المیزان*. چاپ هفتم. ص ۲۴۳.

۲۳) طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۵۸). «استراتژی زن در اسلام». *نشریه ندای ایمان*. شماره ۲. ص ۳۵.

۲۴) کاظم‌زاده، محمدهادی. (۱۴۳۳ق). «بنت‌الهدی صدر بانوی نسل هدایت». *ویژه‌نامه کنگره زنان شهید و ایثارگر*. سال اول. ص ۶۸-۷۱.

۲۵) مکنون، ثریا؛ صانع پور، مریم. (۱۳۷۴). «بررسی تاریخی منزلت زن از دیدگاه اسلام و تطبیق الگوی صدر اسلام با دنیای کنونی». *مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی*. چاپ سوم. ص ۲۲۶.

التنظيرات و النقد في الأدب العربي

السنة الثالثة، العدد ١١، خريف ١٤٠٢

صص: ٨٢-٦٥

DOI: ١٠.٢٢٠٣٤/JRAL.٢٠٢٥.٥٦١٩٧٦.١٠٨٢

المقاربات التقدمية للمرأة في الأعمال القصصية لشهيدة بنت‌الهدى صدر

سيد روح‌الله حسيني [١]

سيد مهدي نوري كيذقاني [٢]

(تاريخ الوصول: ١٤٠٤,٠٩,٠٤، تاريخ القبول: ١٤٠٤,٠٩,١٩)

الملخص

شهيدة بُنتُ‌الهُدى الصدر كانت كاتبةً وشاعرةً وناشطةً سياسيةً عراقيّة، كرّست حياتها للنضال في سبيل أهدافها العقَديّة والإسلاميّة. وسعت، من خلال نتاجها القصصي، إلى نقل المفاهيم الإسلاميّة العميقة إلى الجيل الجديد بصياغة قصصيّة جذّابة وفاعلة تُسهم في إحياء هويّة المرأة المسلمة. تتناول هذه المقالةُ دراسةَ الاتجاهات التقدّمية تجاه المرأة في الأعمال القصصية للشهيدة بنت‌الهدى الصدر، وتهدف إلى بيان كيفية تأثيرها بوصفها امرأةً مسلمة تقدّمية في إعادة تمثيل دور المرأة في المجتمع الإسلامي المعاصر. وتعتمد الدراسةُ منهجَ تحليل المحتوى في قراءة النصوص القصصية للشهيدة، إلى جانب فحص أفكارها وآرائها الثقافية والاجتماعية. وتُظهر النتائج أنّ بنت‌الهدى -من خلال تأكيدها على دور الأمومة وتربية الأجيال، والحاجة إلى حضورٍ فاعلٍ للنساء في الميادين الاجتماعية والسياسية والعلمية، إضافةً إلى نقدها للنسوية الغربية- استطاعت أن تقدّم نموذجًا محلّيًا متوازنًا يستند إلى القيم الإسلاميّة في تمكين المرأة المسلمة. وفي هذا المنظور، تُشدَّد المساواةُ في الحقوق بين الرجل والمرأة، مع الحفاظ على الفوارق الطبيعية والهوية المستقلة للمرأة. وتبيّن نتائج البحث أنّ الأعمال القصصية لبنت الهدى الصدر شكّلت أداةً لصنع خطاب إصلاحي يسعى إلى إحياء هوية المرأة المسلمة ومسؤوليتها، ومواجهة تحدّيات الحداثة والنسوية الغربية.

الكلمات المفتاحيّة: بنت‌الهدى الصدر، التقدّمية، المرأة المسلمة، الأدب القصصي، النسوية، دور المرأة، الإسلام.

---

١. دكتوراه، قسم اللغة العربية وآدابها، كلية الإلهيات والمعارف الإسلامية، جامعة حكيم سبزواري، سبزوار، إيران، البريد الإلكتروني: seyedrohallahhoseini٨@gmail.com

٢. أستاذ مشارك، قسم اللغة العربية وآدابها، كلية الإلهيات والمعارف الإسلامية ، جامعة حكيم سبزوري، سبزوري، إيران، البريد الإلكتروني: sm.nori@hsu.ac.ir (المؤلف المسؤول).